

УДК 159.922.76 (477)

СПЕЦИФІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ ПРИ ГЛИБОКИХ ПОРУШЕННЯХ ЗОРУ

В. В. Кобильченко

доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії тифлопедагогіки,
Інститут спеціальної педагогіки НАПН України (м. Київ)
e-mail: vadimvk@ukr.net

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА ПРИ ГЛУБОКИХ НАРУШЕНИЯХ ЗРЕНИЯ

В. В. Кобыльченко

доктор психологических наук, ведущий научный сотрудник лаборатории тифлопедагогика,
Институт специальной педагогики НАПН Украины (г. Киев)

SPECIFIC PATTERNS OF PERSONALITY DEVELOPMENT OF THE CHILD WITH PROFOUND VISUAL IMPAIRMENTS

V.V. Kobylchenko

doctor of Psychological Sciences, leading researcher of laboratory of tiflopedagogics,
Institute of Special Pedagogy NAPS of Ukraine (Kyiv)

Теоретично проаналізовано основні закономірності розвитку особистості дитини з порушеним зором.

Ключові слова: закон; закономірність; депривація; фактори; розвиток; особистість; фрустрація.

Теоретически проанализированы основные закономерности развития личности ребенка с нарушенным зрением.

Ключевые слова: закон; закономерность; депривация; факторы; развитие; личность; фрустрация.

Theoretically analyzed are the main regularities of development of the child with impaired vision.

Key words: law, regularity, deprivation, factors, development, personality, frustration.

Постановка проблеми. У науці закон – це наукове вираження об'єктивних, істотних, необхідних, повторюваних, загальних, стійких (за певних умов) зв'язків між предметами, явищами, процесами. Близькою до поняття «закон» є категорія «закономірність».

Закономірність і закон віддзеркалюють об'єктивно існуючі зв'язки між явищами, їхніми причинами й наслідками. Однак у законі ці зв'язки більш стійкі й загальні, тоді як закономірність віддзеркалює певну послідовність у явищах, що належать до певного місця й часу. Вона обумовлена, як правило, не однією, а рядом причин. Зв'язки, що узагальнюються у закономірності, є менш стійкими, аніж у законі, і справедливі лише для даних умов розвитку конкретних явищ.

Закономірність істотно відрізняється від закону тим, що закон завжди оформляється в строгу стійку систему, тоді як закономірність відображає риси явищ, які породжені причинами. Закон багатший за закономірності тим, що охоплює усю сукупність явищ. Крім того, якщо закономірність виявляється обов'язково в результаті узагальнення фактів, то закон може бути виявлений у ході теоретичного аналізу й уже надалі підтверджений (або спростований) фактами.

Зрозуміти психологічне явище – означає знайти зв'язки, побачити одиничне як окремих випадок чого-небудь загального. Але перехід до загального завжди є переходом до абстрактного, точніше, є переходом на більш високий рівень абстрактності. Узагальнюючи, ми поєднуємо безліч різномірних речей або процесів, абстрагуючись від безлічі їхніх особливостей, які є несуттєвими.

З розвитком психологічної науки роль її теоретичного компонента зростає, що, однак, не дає підстав для применшення ролі емпірії, досвіду.

Тож **мету статті** можна сформулювати як теоретичний пошук специфічних закономірностей розвитку особистості дитини при глибоких порушеннях зору.

Виходячи з цього, **завданням даної статті** є актуалізація проблеми розвитку особистості, який обтяжений сенсорним дефектом (зниженням або повною втратою зору) і зазнає окрім впливу внутрішніх (біологічних) ще й зовнішніх (соціальних), часом, несприятливих чинників.

Основні теоретико-методологічні позиції дослідження. На сьогодні ми можемо говорити про особистість дитини з глибокими порушеннями зору як про депривовану особистість.

Депривація (від лат. *deprivatio* – втрата, позбавлення) – це такий психічний стан, коли дитина не має змоги задовольняти свої основні (життєві) потреби достатньою мірою впродовж тривалого часу. Тобто йдеться про втрату чогось такого, що необхідно дитині для задоволення її певних важливих потреб. Це призводить до різних психологічних відхилень у поведінці та діяльності. У різних обставинах депривованими можуть виявитися різні потреби. У зв'язку із цим термін «депривація» традиційно розглядається як родове поняття, що поєднує цілий клас психічних станів особистості, що виникають у результаті тривалого її обмеження або позбавлення джерел задоволення тієї або іншої потреби [4].

У психології прийнято виділяти наступні основні види депривації: сенсорну, соціальну й материнську.

Сенсорна депривація – наслідок «сенсорного голоду», тобто психічний стан, викликаний неможливістю задовольнити найважливішу для будь-якого індивіда потребу у враженнях у зв'язку з обмеженням зорових, слухових та інших стимулів. Деприваційна ситуація тут може породжуватися, з одного боку, певними індивідуальними фізичними недоліками, а з іншого боку – комплексом екстремальних обставин життєдіяльності суб'єкта, що перешкоджають адекватному «сенсорному насиченню». У психології подібні умови описуються за допомогою терміна «збіднене середовище».

Психічний стан, традиційно позначуваний поняттям «соціальна депривація», є наслідком порушень контактів індивіда із соціумом, що відбулися з тих чи інших причин. Такі порушення завжди поєднуються з фактом соціальної ізоляції, ступінь жорсткості якої може бути різним, що у свою чергу визначає силу деприваційної ситуації. Форми соціальної депривації різні не тільки за ступенем її жорсткості, але й за тим, хто є її ініціатором, хто саме задає деприваційний характер відносин групи із соціумом – вона сама або ж суспільство, цілеспрямовано створюючи для вирішення певних завдань закриті, певним чином, від інших людських співтовариств об'єднання людей (наприклад, спеціальні школи-інтернати).

Останнім часом у психології інтенсивно досліджується також материнська (емоційна) депривація, яка найчастіше є результатом ізоляції дитини від матері й проявляється в позбавленні дитини материнської турботи, уваги, любові й ніжності. Вона породжує розлади, передусім, в емоційно-вольовій сфері дитини, призводить до зниження контактності дитини тощо.

Будь-яка тривала депривація в житті дитини в цілому уповільнює її психічний і соціальний розвиток.

Відомо, що для будь якого розвитку, як нормативного, так і порушеного необхідні певні внутрішні та зовнішні умови, оскільки розвиток дитини детермінований двома основними факторами: внутрішнім (біологічним) і зовнішнім (соціальним).

До складу внутрішніх умов входить людська анатомо-морфологічна будова (задатки), збереженість і розвиненість органів відображення, загальна чутливість, тобто здатність людини (в широкому розумінні слова) до відчуття, сприймання і т.д.

Зовнішні умови – це передусім те соціальне середовище, в якому живе дитина, її сімейні та інші міжособистісні стосунки, особливості навчання і виховання, способи передачі суспільного досвіду тощо.

З погляду Л. Виготського, існують два плани розвитку – біологічний (природний) і соціальний (культурний), які являють собою ніби «єдиний сплав». Відповідно, «вростання» дитини в цивілізацію поєднується із процесами її органічного дозрівання. Але хоча природний і культурний розвиток поєднуються, вони не змішуються, і особлива роль у формуванні вищих психічних функцій й особистості належить культурному розвитку [1].

Підкоряючись в цілому загальним закономірностям розвитку, розвиток дитини з порушенням зором має й ряд власних закономірностей.

В основі атипового розвитку завжди лежать або органічні, або функціональні порушення нервової системи, або периферійні порушення певного аналізатора. При атиповому розвитку спостерігається більша залежність соціально-психологічних компонентів від порушень природно-психічних властивостей, а також – виражена реакція особистості на порушення природно-психічних властивостей, що виникає в процесі її взаємин із соціальним оточенням. Таким чином, ризик виникнення психологічних відхилень в розвитку дитини визначається сукупним впливом біологічних та соціальних факторів: вихідним станом здоров'я й негативними впливами середовища.

У процесі розвитку змінюється ієрархія між первинними й вторинними, біологічними й соціально обумовленими порушеннями. На початкових етапах основною перешкодою до психосоціального розвитку є органічний дефект (вторинне недорозвинення спрямоване «знизу нагору»). У випадку несвоєчасно початої корекційної роботи або в разі її відсутності, вторинні відхилення, а також неадекватні особистісної установки, викликані невдачами в різних видах діяльності, нерідко починають займати провідне місце у формуванні негативного ставлення до себе, соціального оточення й основних видів діяльності. Поширюючись на усе більш широке коло психологічних проблем, вторинне недорозвинення починає впливати на елементарні психічні функції, тобто напрямок патогенного впливу починає йти «зверху вниз». Відповідно, атиповий розвиток характеризують властивості, обумовлені різного роду факторами, серед яких необхідно, насамперед, виділити первинні (біологічні й соціальні) і вторинні – психологічні фактори.

Відомо, що в процесі пізнання навколишнього світу найважливіша роль належить саме зору, зоровому сприйманню (завдяки йому дитина отримує, приблизно, 80-90 % усієї інформації).

Крім того, зорове сприймання відіграє особливу роль у життєдіяльності людини у зв'язку з його інформаційною значущістю (насамперед – у просторовій орієнтації), величезною роллю в здійсненні різних видів діяльності (ігрової, навчальної, трудової) і, в остаточному підсумку, – у розвитку всіх сторін особистості, оскільки зір, крім усього сказаного, детермінує спілкування між дитиною й батьками, іншими дорослими й дітьми, спілкування дитини з навколишнім світом у цілому [3].

Відповідно, порушення зору є тими відхиленнями в розвитку дитини, які детермінують надалі увесь хід розвитку дитини, її діяльність у різних сферах, взаємодію як із предметним, так і з соціальним середовищем. Залежно від глибини зорових порушень відбувається редукція можливостей дитини, що проявляється або у вигляді утруднень діяльності, або у вигляді обмеження здійснення діяльності, або у вигляді повної неможливості здійснювати певну діяльність.

Первинний (зоровий) дефект виявляє себе не лише у порушенні візуального сприймання, перцептивної сфери в цілому, а й соціальної перцепції зокрема, редукованості або викривленні уявлень і Я-образів, сенсорній (зоровій) депривації, дефіциті сенсорного досвіду тощо [3].

Нестача сенсорних стимулів різної модальності (у даному випадку, зорових) викликає стимульну (сенсорну) депривацію.

Відповідно, сенсорна (зорова) депривація – це знижена кількість сенсорних стимулів або їх обмежена мінливість і модальність, що призводить до інформаційної (когнітивної) депривації, яка перешкоджає створенню адекватних моделей навколишнього світу. Якщо немає необхідної інформації, уявлень про зв'язки між предметами і явищами, дитина створює «уявні зв'язки» (за І. Павловим), які часто є помилковими.

Група соціальних факторів пов'язана із правилами поведінки й діяльності людей або соціальних груп. Особливістю соціальних норм для дітей є те, що вони виступають фактором виховання, у процесі якого відбувається засвоєння соціальних цінностей, входження (або «вростання» за Л. Виготським) у соціальне середовище, засвоєння соціальних ролей і соціального досвіду. У цьому випадку, однією з важливих функцій виховання є його керуюча функція, завдяки якій відбувається організація обставин життя, які впливають на свідомість і поведінку дітей, і при цьому забезпечується потрібний виховний ефект.

Фактор соціального оточення, постійного соціального впливу на дитину є другою абсолютно необхідною складовою в процесі становлення особистості й усіх її компонентів. Значення соціального фактора в становленні особистості неможливо переоцінити. Будь-які перекручування у впливі цього фактора, тобто, так зване «неправильне виховання», не можуть не відобразитися на процесі становлення особистості дитини, її характеру. Тривалі й грубі помилки в психолого-педагогічному, виховному процесі можуть призвести до виникнення дисбалансу в різних адаптивних системах, як на біологічному, так і на соціальному рівнях.

До негативних соціальних факторів ми, передусім, відносимо дефекти первинної та вторинної соціалізації. Функція первинної соціалізації обумовлена тим, що родина є першою й головною соціальною групою, яка активно впливає на формування особистості дитини. Роль родини полягає у поступовому введенні дитини в суспільство. Первинна соціалізація у формуванні особистості відіграє особливо важливу роль, коли дитина ще несвідомо засвоює зразки й манеру поведінки, типові реакції старших на ті або інші проблеми.

Дефекти первинної соціалізації в родині можуть мати принципове значення в першу чергу тому, що дитина ще не засвоїла інших (позитивних) зразків соціальної поведінки.

До неправильного виховання, його типових помилок відносять: надмірне піклування (потурання й т.п.) або недостатнє (емоційне неприйняття, жорстокість, завищені вимоги тощо).

Інший фактор ризику – конфлікти між членами родини або неповна сім'я. Внаслідок сімейних конфліктів у дітей виникають характерні зміни у поведінці: покірність, боязливість, схильність до депресивних настроїв тощо.

При вихованні в неповній родині дитина часто не отримує необхідних зразків поведінки дорослого. Мати – необхідний агент соціалізації, «компонент» соціальної ситуації розвитку дитини, від якого залежать практично всі новоутворення, особливо першого року життя.

Депривація материнського піклування про дитину (емоційна депривація) є тією психічною травмою, яка виступає у вигляді надмірної чутливості дитини до зовнішніх соціальних впливів на її особистість в цілому. Очевидно, що вона викликає до життя механізми психологічного захисту, які не тільки знижують рівень такої чутливості, але й перешкоджають задоволенню актуальних дитячих потреб.

Таким чином, родина – головна ланка того причинного ланцюжка, що зумовлює виникнення асоціальної поведінки та соціальну дезадаптацію дитини.

Дефекти вторинної соціалізації передусім пов'язані із навчальним закладом. Найважливішу роль у тому, якою виросте людина, яким чином відбудеться її становлення відіграють люди, у

безпосередній взаємодії з якими протікає її життя. У навчальному закладі дорослі подекуди пред'являють до дитини з глибокими порушеннями зору надмірні вимоги, які суперечать віковим та індивідуальним можливостям дитини, що порушує її емоційний комфорт та самопочуття, гальмує формування її особистості.

Істотну роль при цьому відіграє неправильне виховання, причому емоційне неприйняття сприяє формуванню жорстокості; надмірне піклування стримує появу відповідальності; потурання дитячим забаганкам обумовлює неадекватний рівень домагань, жадібність; жорстокість породжує пасивних, безініціативних, брехливих або жорстоких людей; завищені вимоги викликають неврози [6].

Виховання поза родиною (наприклад, в умовах дитячої лікарні, санаторію або школи-інтернату) – це умовне виховання, яке на відміну від безумовного, материнського, змінюється залежно від того, як складаються стосунки дитини з різними дорослими. Це одна із причин соціальної депривації – незадоволення потреб дитини (коли задовольняються переважно її базові, біологічні потреби на шкоду іншим потребам розвитку, як психічного, так і соціального рівня), що накладає свій глибокий відбиток на весь хід онтогенезу.

Як зазначалось вище, соціальна депривація – це зниження або відсутність у дитини можливості спілкуватися з іншими людьми, жити, функціонально й культурно взаємодіючи із соціумом. Таким чином, порушення контактів особистості із суспільством може спровокувати характерний психічний стан, що служить патогенним фактором розвитку й може зумовлювати появу деяких психосоматичних розладів.

Так зокрема, дитина з порушенням зором, яка перебуває в «закритих» установах гостро відчуває потребу в доброзичливому спілкуванні й, у той же час, вкрай важко встановлює такого роду контакти з навколишніми людьми.

Як зазначає у своєму ґрунтовному науковому теоретико-експериментальному дослідженні Є. Клопота [2], це зумовлено тим, що незрячі люди зіштовхуються з труднощами в орієнтації в міжособистісній взаємодії, відчувають скутість, невпевненість, страх бути не сприйнятими або незрозумілими зрячими людьми.

В умовах виховання поза родиною також чітко простежується закономірність депривації психіки: пізнавальних процесів (наочно-образне мислення), регулятивної функції (емоційна нестійкість) і т.п. Тобто, різні види депривації складно між собою переплітаються. Деякі з них можуть об'єднуватися, одна може бути наслідком іншої й т.д.

Незважаючи на розмаїтість видів депривації, їхні прояви в психологічному плані змістовно схожі. Депривація може впливати на організм і психіку дитини з глибокими порушеннями зору деструктивно, аж до виникнення незворотних порушень.

Умовне виховання також фруструє дитину, проявляючись у дихотомії «потреби – способи їхнього задоволення». Особливо чутлива до таких умов потреба в спілкуванні: при її незадоволенні страждає самосвідомість дитини, відкритість до світу, прихильність до дорослого.

Фрустрація виникає в ситуації, що сприймається суб'єктом як загроза задоволенню тієї або іншої його потреби. Вона проявляється в ряді емоційних процесів, таких як розчарування, тривога, роздратування й навіть розпач.

Нерідко плутають фрустрацію й депривацію, хоча причини їх різні. Якщо фрустрація пов'язана з наслідками незадоволення бажань або невдачами в досягненні поставленої мети, то депривація впливає з відсутності самої можливості, необхідної для задоволення актуальних потреб.

Таким чином, дефекти вторинної соціалізації – це ті соціальні фактори, умови життя й виховання, які перешкоджають освоєнню дитиною культурних норм і стандартів, прийнятих у даному соціумі.

Слід зазначити, що самоприйняття й самоповага особистості є загальним знаменником, інтегральним виміром благополучного розвитку, тоді як негативне самоставлення свідчить про зворотне.

Зазначимо, що психологічні (особистісні) деформації, до яких призводить депривація, за своєю глибиною й наслідкам часто ні чим не поступаються, а часом, і перевершують ті фізіологічні аномалії, які є прямим наслідком хвороби або травми.

У той же час, у кожному окремому випадку ступінь деприваційного «ураження» особистості різна. Вирішальне значення тут мають виразність і співвіднесеність двох основних груп факторів: 1) рівень стійкості конкретної особистості, її деприваційний досвід, здатність протистояти впливу ситуації, тобто ступінь її психологічного «загартування»; 2) ступінь твердості, модифікаційної потужності й міра мультиаспектності деприваційного впливу. Часткове обмеження можливостей задоволення якоїсь однієї з потреб, особливо у випадку тимчасової деприваційної ситуації, за своїми наслідками принципово є менш небезпечним для особистості порівняно з випадками, коли вона потрапляє в умови тривалої й практично повної неможливості задоволення цієї потреби. І все-таки односпрямований деприваційний вплив, яким би жорстким він не був, з часом може бути істотно послабленим завдяки повноцінному задоволенню інших основних потреб особистості.

Висновки та перспективи досліджень. Якщо розглядати генезис закономірностей, то вони, як і закони, породжуються самою дійсністю, є відображенням її причинно-наслідкових зв'язків.

В основі відкриття закономірностей лежать факти, кількісні і якісні залежності між ними. Залежність є «відношення одного явища до іншого як наслідку до причини» [5]. Отже, простежується досить явний взаємозв'язок між залежністю, як причинно-наслідковим відношенням одного явища до іншого; закономірністю, як об'єктивно існуючими стійкими зв'язками між явищами, їхніми причинами й наслідками; і законами, що відображають загальні, стійкі, повторювані відносини між ними.

Теоретично узагальнюючи численні емпіричні дослідження особливостей психосоціального розвитку дітей з глибокими порушеннями зору можна ствердно говорити, що він відбувається в умовах зорової, соціальної та емоційної депривації, яка суттєво утруднює задоволення актуальних потреб дитини та призводить до дефіциту особистісного досвіду (сенсорного, соціального й емоційного), зумовлюючи у подальшому виникнення фрустрації, що виражається в характерних переживаннях і поведінці: апатія, агресія, регресія (поведінка, яка проявляє себе в мінімізації потреб) та стереотипія (порушення власної працездатності і наслідування чийось дій) тощо.

Таким чином, недорозвинення вищих психічних функцій і характерологічних утворень нашаровуються на первинний дефект, і на ділі виявляються менш стійкими, аніж недорозвинення нижчих, або елементарних психічних процесів, безпосередньо обумовлених самим зоровим дефектом. Чим менше порушення пов'язане з біологічною основою, тим краще воно піддається психолого-педагогічній корекції. Те, що виникло в процесі розвитку дитини як вторинні утворення, може бути профілактично попереджене або усунуте.

Список використаних джерел

1. Выготский Л.С. Основы дефектологии / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1983. – 367 с. – (Собр. соч. в 6 томах. – Т.5).
2. Клопота Є.А. Психологічні основи інтеграції в суспільство осіб з вадами зору: Монографія / Євгеній Анатолійович Клопота. – Запоріжжя, ЗНУ, 2014. – 428 с.
3. Кобыльченко В.В. Становление личности дошкольника в норме и при нарушениях зрения / В.В. Кобыльченко. – Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2015. – 540 с.
4. Кондратьев М.Ю. Азбука социального психолога-практика / М.Ю. Кондратьев, В.А. Ильин. – М.: ПЕРСЭ, 2007. – 464 с.

5. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 444 с.

6. М'ясоїд П.А. Курс загальної психології: у 2 т. / П.А. М'ясоїд. – К.: Алерта, 2011. – Т. 1. – 496 с.

References

1. Vygotskij L.S. Osnovy defektologii / L.S. Vygotskij. – М.: Pedagogika, 1983. – 367 s. – (Sobr. soch. v 6 tomah. – T.5).

2. Klopota Іe.A. Psykholohichni osnovy intehratsii v suspilstvo osib z vadamy zoru: Monohrafiia / Yevhenii Anatoliiovych Klopota. – Zaporizhzhia, ZNU, 2014. – 428 s.

3. Kobyl'chenko V.V. Stanovlenie lichnosti doshkol'nika v norme i pri narushenijah zrenija / V.V. Kobyl'chenko. – Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2015. – 540 s.

4. Kondrat'ev M.Ju. Azbuka social'nogo psihologa-praktika / M.Ju. Kondrat'ev, V.A. Il'in. – М.: PERSJe, 2007. – 464 s.

5. Lomov B.F. Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii / B.F. Lomov. – М.: Nauka, 1984. – 444 s.

6. М'iasoid P.A. Kurs zahalnoi psykholohii: u 2 t. / P.A. М'iasoid. – К.: Alerta, 2011. – Т. 1. – 496 с.